

“O‘G‘UZNOMA” DOSTONI SYUJETIDA MIFOLOGIK MOTIVLARNING O‘RNI

M. Sh. Meliboyeva,
QDPI katta o‘qituvchi

F. A. Qurbonova,
QDPI katta o‘qituvchi

Аннотасија

Maqolada doston syujetida turkiy mifologiyada ko‘p uchraydigan mifologik motivlarning qo‘llanilishi xususida so‘z yuritilgan. Doston syujetida yetakchi o‘rin tutgan motivlar, obrazlar, kultlar tahlili voqealar tizimini qadimgi turkiylar davrida, ya‘ni VII-VIII asrlarda shakllanganligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: “O‘g‘uznoma”, doston, poetika, syujet, genezis, voqea, marosim, timsol, obraz, qadimgi turk davridagi kultlar – daraxt, bo‘ri, osmon.

Аннотация

Выяснение генезиса сюжета эпоса “Огузнома” помогает понять истинную суть произведения. В статье говорится об использовании в сюжете эпоса мифологических мотивов, распространенных в тюркской мифологии. Анализ мотивов, образов и культов, занявших ведущее место в сюжете эпоса, показывает, что система событий формировалась во времена древних тюрков, то есть в VII-VIII веках.

Ключевые слова: “Огузнома”, эпос, поэтика, сюжет, генезис, событие, обряд, символ, образ, культы древнетюркской эпохи – дерево, волк, небо.

Abstract

Elucidation of the genesis of the plot of the epic “Oguznoma” helps to understand the true essence of the work. The article deals with the use of mythological motifs common in Turkic mythology in the plot of the epic. An analysis of the motives, images and cults that took a leading place in the plot of the epic shows that the system of events was formed during the time of the ancient Turks, that is, in the 7th-

8th centuries.

Key words: “Oguznoma”, epic, poetics plot, genesis event, rite, symbol, image, cults of the ancient Turkic era – tree, wolf, sky.

Syujet asar mazmunini tashkil etuvchi voqealar tizimi bo‘lib, uning asosini motivlar tashkil qiladi. Syujet genezisi deyilganda, voqealar tizimining paydo bo‘lishi va shakllanish tarixi nazarda tutiladi. Epik asarlarning syujet va motivi haqida mutaxassis-olimlarning fikrlari turlicha. Biroq ko‘pchilik tadqiqotchilar rus olimi A.N.Veselovskiyning bu boradagi fikrlariga asos sifatida suyanishadi. U motivlarning syujetni yuzaga keltiruvchi eng asosiy bo‘g‘in ekanini ta’kidlab: ”Motivlar birlashib, syujet xalqasini yuzaga keltiradi”[1]¹, degan edi. Olim motivlarni syujetining eng kichik bir bo‘linmas qismi sifatida talqin etadi. V.Propp va B.Putilovlar esa Veselovskiyning qarashlarini rivojlantirib, motivlarning o‘zgaruvchan ekanligini, syujetning kichik bir bo‘lagi bo‘lish barobarida o‘zlari ham bo‘laklardan, qismlardan tashkil topishga e’tibor qaratdilar. “Motivlar syujetning mag‘zidir”[2]² deydi B.Putilov.

Iste’dodli folkloshunos olim Jabbor Eshonqul ham bu masalada o‘z fikrini bildirib, shunday fikrlarni bayon etadi: “Epik asar syujeti, albatta, biror makon va zamonda kechar ekan, bu harakat shubhasiz, motivlarning harakati orqali amalga oshiriladi.”[3]³

“O‘g‘uznoma” dostoni syujetini yoritishda yordam beradigan bir timsol, obraz mavjud. Bu dostonning muqaddimasida O‘g‘uz hoqonning tug‘ilishi bilan bog‘liq motivda uchraydi. Bu – Oy hoqon obrazidir. Turkolog olimlar o‘rtasida O‘g‘uz hoqonning otasi haqida turli qarashlar mavjud. Uyg‘ur yozuvida aytilgan “O‘g‘uznoma” dostonida O‘g‘uz hoqonning bobosi Oy hoqon deb nomlangan. Ayrim manbalarda esa uning otasi Qora hoqon deb beriladi. Ma’lumki, uyg‘urlar miloddan avvalgi 763 yildan e’tiboran moniylik dinini qabul qilishgan. Shu sabab dostondagi Oy hoqon moniylik dinining izlaridan biri sifatida baholanadi. Chunki Oy Tangri moniylikda e’tiqod qilingan tangri edi. Bundan tashqari, shomon diniga e’tiqod qilgan Turk va Mo‘g‘ul qabilalarida ham Quyosh ona va Oy ota borasida

¹ Веселовский А.Н. Историческая поэтика. –Л., 1940. 94 с.

² Путилов Б. Мотив как сюжетобразующий элемент // Типологическое исследование по фольклору. –М., 1975. стр.142.

³ Жаббор Эшонкул. Ўзбек халқ дostonларида туш мотиви // Ўзбек тили ва адабиёти, 1993, №..., 128-6.

so‘z ochiladi. Yana Oltoylarda va Yenisey daryosi bo‘ylarida aytilgan afsonalarda erkak qahramonlarining eng zo‘rini Oy xon (Au - Nan) deb atashar edi.

“O‘g‘uznoma” dostonining umumiy tuzilishi haqida gapiradigan bo‘lsak, dostonga urug‘chilik jamiyatidagi mif va afsonalar asos bo‘lgan. Tuzilish jihatidan “O‘g‘uznoma” Kul tigin yodgorligiga o‘xshaydi. Dostondagi mifologik motivlar va obrazlar O‘g‘uzning aniq bir geografik muhitdagi faoliyati shundan dalolat beradi. Kul tigin yodgorligi boshlanmasida mifik jarayon (Tangri – ota, yer - ona) yetakchilik qilganday. “O‘g‘uznoma”ning boshlanmasida ham shunday xususiyat bor. Shuning barobarida yana aytish mumkinki, urug‘larning paydo bo‘lishiga oid afsonalar bilan turkiy urug‘lardan Ashin urug‘ining paydo bo‘lishiga oid afsona o‘rtasidagi uyg‘unlik, qadimgi turk davridagi kultlar – daraxt, bo‘ri, osmon kultlarining qadimgi turkiy yodnomalarda va “O‘g‘uznoma”da umumiyliigi ham doston syujeti genezisini belgilaydi.

Yuqorida keltirilgan fikr va dalillarni umumlashtirib, doston syujeti haqida, taxminan, quyidagicha to‘xtamga kelish mumkin. “O‘g‘uznoma” dostoni, garchi eski uyg‘ur yozuvida, taxminan XIV asrda bitilgan bo‘lsa-da, uning syujeti genezisi, bizningcha, islomiyatdan avvalgi qadimgi turkiylar davriga borib taqaladi. Doston syujetida yetakchi o‘rin tutgan motivlar, obrazlar, kultlar tahlili voqealar tizimini qadimgi turkiylar davrida, ya‘ni VII-VIII asrlarda shakllanganligini ko‘rsatadi. Buni dostonda shomonlik mifologiyasining izlari ko‘rinib turganligi ham tasdiqlaydi.

Biz yuqorida “O‘g‘uznoma” dostoni syujeti genezisini ijtimoiylik asosida yoritib berishga harakat qildik. Mazkur jihatni badiiylik asosida ham aks ettirish mumkin. Bunda doston syujetidagi motivlar, obrazlar tahliliga tahliliga suyaniladi. Zero, syujet genezisini uning asosini tashkil qilgan motivlar va obrazlarni chetlab o‘tib, yoritib bo‘lmaydi. Masalan, dostondagi “O‘g‘uzxonning tug‘ilishi” motivini olaylik. Mazkur motiv “Avesto”dagi va Moniyalar tavbanomasidagi Xo‘rmuzdning tug‘ilishi asosida shakllangan. Xuddi Axrimanga qarshi kurashuvchi, dunyoni yovuzlikdan qutqaruvchi sifatida Xo‘rmuzd tug‘ilgani kabi xalqni yirtqich domidan qutqarish uchun O‘g‘uzxon dunyoga keladi. Dostondagi yana bir ahamiyatli mifologik motivlardan biri O‘g‘uzxonni o‘rmonda bahaybat yirtqich bilan kurashishidir. Kurash motivining ildizlari turkiy xalqlarning diniy tasavvuriga, ulardagi ezgu va yovuz ruhlari, kuchlar o‘rtasidagi kurashga borib taqaladi. Masalan, “Avesto”dagi yovuzlik timsoli bo‘lgan Ahriman bilan ezgulik timsoli bo‘lgan Hurmuzdning kurashi bunga misol bo‘la oladi. Dostondagi kurash motivining shakllanishida

zardushtiylik, shomon, moniylikdagi ezgulik va yovuzlik xudolari, ezgu va yovuz ruhlar o'rtasidagi kurash yotadi. Kurash motividan O'g'uzxon o'zidagi, ichki dunyosidagi yovuzliklar bilan kurashib, ilohiylikka yo'g'rildi, deya xulosa chiqarish mumkin. Zero, inson o'zidagi nafsoniy yovuzliklarni yengmasdan turib ma'naviy yuksaklikka erisha olmaydi va ezgulik sari qadam qo'ya olmaydi. "O'g'uznoma" dostonidagi tush motivining alohida o'rni bor. Mazkur motivning yuzaga kelishi va shakllanishida shomonlik mifologiyasi asosida yaratilgan qadimgi turkiy adabiyot namunasi – Fol kitoblari alohida rol o'ynagan. "O'g'uznoma" dostonida O'g'uz qavmi oqsoqoli Ulug' Turkning ko'rgan tushi vositasida O'g'uzxon davlati, avlodlarining keying taqdiri ramziylik asosida yoritib berilgan.

Dostondagi kultlar, obrazlar tarixi ham syujet genezisini badiiylik assoida yoritib berishga ko'maklashadi. Dostondagi tog', daraxt, suv kultlari; bo'ri, qush timsollari qadimgi turkiy adabiyot namunalarida ham ko'zga tashlanadi. Masalan, "Irq bitig"dan quyidagi misolni keltirish mumkin:

Agar tog' degan tush kelsa,

Ta'biri shunday bo'lar:

Tog'lik yerdan tog' yuksalar, bo'rliq paydo bo'lur,

Tuproq ustida tuproq paydo bo'lur .[4]⁴

Yoki, "Bilga hoqon" bitigida shunday o'rinlar bor: "Sandal yog'ochi keltirib, shuncha xalq sochini, qulog'ini, yanog'ini kesdi". Tog', daraxt kultlari shomonlikda, turkiy mifologiyada o'rta olam, inson naslining davomiyligi ramzi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, "O'guznoma" dostoni turkiy xalqlarning mushtarak meroslaridan biri bo'lib, shomonlik oqimidagi turkiy adabiyot namunasi hisoblanadi. Dostoning asosini shomonlik mifologiyasi bilan bog'liq motivlar, obrazlar tashkil qiladi. "O'g'uznoma" dostoni syujetining genezisi, shakllanishi badiiy jihatdan qadimgi turkiy adabiyot davrida yuz bergan. "O'g'uznoma" syujeti turkiy xalqlar folkloridagi dostonlar syujetining boyishida asos bo'lib xizmat qilgan. Doston syujetining asosini tashkil qilgan mifologik motivlar obrazlar, kultlar asar badiiyatini belgilaydi. Ular zamirida yotgan mifik mazmun, ramziylik nafaqat ajdodlarimiz, umuman, insoniyatning ruhiy dunyosini, tasavvurlar olamini o'rganishimizga ko'mak beradi. Zero, qadim ajdodlarimiz atrofni o'rab turgan koinotning sir-sinoatlarini, tabiatdagi hodisalarning sabablarini bilishga intilish

⁴ Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд. –Т.: "Фан", 2003. 71-б.

asnosida o‘z ichki dunyolarini kashf qilishga uringanlar. Doston syujetining asosini tashkil qilgan mifologik motivlar obrazlar, kultlar asar badiiyatini belgilaydi. Ular zamirida yotgan mifik mazmun, ramziylik nafaqat ajdodlarimiz, umuman, insoniyatning ruhiy dunyosini, tasavvurlar olamini o‘rganishimizga ko‘mak beradi. Zero, qadim ajdodlarimiz atrofini o‘rab turgan koinotning sir-sinoatlarini, tabiatdagi hodisalarning sabablarini bilishga intilish asnosida o‘z ichki dunyolarini kashf qilishga uringanlar.”O‘g‘uznoma” dostonida olamning, insonning yaralishi, ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi kurash, turkiy xalqlarning paydo bo‘lishi muayyan bir ketma-ketlikda, tartib asosida, mifologik motivlar, obrazlar vositasida yoritib berilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.Веселовский А.Н. Историческая поэтика. –Л., 1940. 94 с.
- 2.Путилов Б. Мотив как сюжетобразующей элемент // Типологические исследование по фольклору. –М., 1975. стр.142.
- 3.Жаббор Эшонкул. Ўзбек халқ дostonларида туш мотиви // Ўзбек тили ва адабиёти, 1993, №...., 128-б.
- 4.Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд. –Т.: “Фан”, 2003. 71-б.
- 5.Agzamovna, Kurbanova Feruza. "Study of Modern Uzbek Written Literature and Folklore." EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION 2.5 (2022): 142-145.

